

Ո Ի Ղ Ե Ի Ո Ր Ե Լ

ՆՈՐԸՆՏԻՐ ՍՐԲԱԶԱՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻՆ ԱԶԳԻՍ ՀԱՅՈՑ

Ի ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՅ Ի ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱՍԻՆ.

(Շարայարարին. Տես էջ 6.)

Յունիսի 11-ին մեծ հանդիսով եւ ուղեկցութեամբ բազմաթիւ ձիաւորաց Խուժայիսէն ճանապարհ ելաւ Սրբազան Կաթողիկոսը, եւ Իմերեթին գուարճալի եւ միանգամայն ահարկու լեռներէն ու ձորերէն անցնելով՝ երկրորդ օրը հասաւ Սուրամ քաղաքը, որոյ հայ բնակչաց գլխաւորները ընդ առաջ եկած էին մինչեւ հինգ վերսթ տեղ: Խուժայիսէն մինչեւ Սուրամ եղած ճանապարհը Կովկաս լեռներուն մէջէն է, ուստի եւ շատ ելեւէջներ ունի, թէպէտ եւ տէրութիւնը անբաւ ծախքով շտկեր է ընդհանրապէս այն ճանապարհը եւ այժմ եւս շտկելու հետ է: Զորերուն մէջէն քաղցրահամ եւ յստակ աղբիւրները կարկաշատս յորդութեամբ վտակներ ու գետակներ կղաւնան ու կվազեն. իսկ ճանապարհը այն ձորերուն քովէն՝ տեղ տեղ ցած, տեղ տեղ ալ սաստիկ բարձր պտոյտներով կանցնի: Այն ձորերուն ու հովիտներուն մէջի օդը, մանաւանդ ամառը, շատ վնասակար է առողջութեան, եւ կովկասային տեղի ըսուած յամառ եւ մահաբեր ջերմը՝ Ռուսաց անտօմոր զինուորներուն մեծ հարուածն է: Իսկ բուն բնակիչներն ընդհանրապէս լեռանց բարձր կողերուն վրայ հաստատած են իրենց խրճիթներն ու փոքրիկ եկեղեցիները, որոց քիչ շատ պաշտպանութիւն կրնեն եղեր ատենով նոյն լեռներուն վերի ծայրերն եղած ամրոցները՝ որ մինչեւ ցայժմ եւս կեցած են:

Սուրամի լայն ու ընդարձակ հովիտը այս կողմերուս ամենէն գուարճալի ու բարեբեր մասը կհամարուի: Իսկ Սուրամը հին ու փոքրիկ քաղաք է, որոյ բնակչաց գրեթէ կէսը հայ են, թէպէտ եւ առհասարակ վրացերէն կիսսին: Սոքա եւս մեծ բազմութեամբ եւ հանգիստով ընդ առաջ եկան Սրբազան Կաթողիկոսին, որում եւ վայելուչ իջեւան պատրաստեր էին. բայց Սրբազանը չկամեցաւ մերժել Սուրամի ազնուաբարոյ քաղաքապետին խրն-

դիրքը, որ կփափաքէր իւր տունը հիւրընկալել զինքը. եւ զիշերը այն տեղը անցընելէն ետեւ, երկրորդ օրը այցելութիւն ըրաւ Սուրամի նորաշէն եկեղեցւոյն, եւ ճանապարհ ելաւ դէպ ի Կորի քաղաք, ուր եւ հասաւ կէսօրուան ատենը:

Կորիին մօտերը բաւական լայնութիւն եւ խորութիւն կառնու անուանի Կուր գետը, որ Հայաստանը վրաստանէն կբամէ, ու երասխ գետին հետ խառնուելէն ետքը Կասպից ծովը կթափի: Հայաստանի տեսութեանը ցանկացող ճանապարհորդը կարծես թէ ակամայ կամօք ինքնիրմէ դուրս կելլէ՝ երբոր կհասնի այս գետին եզերքը, երբոր դիմացը կտեսնէ Հայաստանի Կանգուարք գաւառին ու Տայոց նահանգին բարձրաբերձ աղխաղխեալ եւ միգպատ լեռները: Ո՛ր զիտէ ինչէր կհարցընէ մըտքովը այն յաւիտենական լեռներուն եւ ձորերուն, այն պղտոր գետին սրընթաց ալիքներուն, եւ ինչ պատասխաններ կընդունի անոնցմէ սրտովը . . . վերջապէս աչքին արտասուեքները կըսքբէ, կանցնի լստով զիմացի կողմը, ի հարկէ Հայաստանի եզերքը համբուրող ջրերէն ափ մը կառնու՝ աչքերը անով կըթրջէ, եւ յետոյ իր նախնեացը կոխած հողը կհամբուրէ եւ առաջ կերթայ:

Կորեցի Հայերը անթիւ բազմութեամբ ընդառաջ եկած էին Կուր գետին եզերքը: Սրբազան Կաթողիկոսին համար պատրաստուած ու զարդարուած էր գեղեցիկ լստափայտ մը, անով անցաւ գետէն, մտաւ քաղաքը, գնաց մայր եկեղեցին նոյնպիսի հանդիսիւ՝ որով եւ գնացեր էր Խուժայիսի եկեղեցին, եւ ապա իջեւանեցաւ Տէր Ստեփանեան ազնիւ իշխանաւորին տունը:

Կորի քաղաքը եւս Խուժայիսին եւ ուրիշ քաղաքներուն պէս երկու մասն ունի, հին եւ նոր. հինը տակաւին ասիական խեղճութեան մէջ մնացած, նորը եւրոպական բարեշինու-

Թեամբ զարդարուիլ սկսած: Կորիի Հայերը թէպէտ եւ վրացերէն կիսօսին մէջերնին, բայց հայերենի եւ հայութեան սէրը չեն կորսնցուցած, կամ թէ մօտեւս մասնաւոր ջանք մը ունեցեր են նորէն ձեռք բերելու: Ժողովրդեան մէջ երկու երեւելի գերդաստան կայ՝ թէ իրենց հարստութեամբը եւ թէ բարեպաշտութեամբը անուանի, այսինքն Ալիխանեան եւ Տէր Ստեփանեան գերդաստանները: Ասոնք երկուքն եւս մեծ փափաք ցուցուցեր էին որ Սրբազան Կաթողիկոսը բարեհաճի իրենց տունը իջեւանիլ: Իսկ նա թէպէտ եւ երկուքն ալ արժանաւոր կտեսներ այն պատուոյն, բայց որովհետեւ մէկ գիշեր էն աւելի պիտի չմնար Կորի, հաճեցաւ Տէր Ստեփանեանց տունը իջեւանիլ եւ հոն ձաշել, եւ երկրորդ առաւօտը Ալիխանեան Պարոն Աղեքսանդրին տունը նախաձաշ ընել: Յետոյ ճանապարհ ելաւ, ու իրիկուան դէմ հասաւ Մցխեթա, ուր Թիֆլիզու ժողովրդեան գլխաւորներէն յիսուն հոգւոյ չափ եկեր ու մայր եկեղեցւոյն վանատանը մէջ մեծածախ կերակուր պատրաստեր էին: Այն տեղն ընդ առաջ եկաւ յունիսի 14-ին նաեւ Թիֆլիզու քաղաքապետը, եւ յետոյ քաղաքին համար բոլոր արհեստաւորաց գլխաւորները՝ երկու հարիւր ձիաւորէն աւելի:

Մցխեթան վրաց վաղարշապատը կամ էջմիածինն է, այսինքն վրաստանի հին մայրաքաղաքն է, յորում սրբուհւոյն Նունեայ քարոզութեամբը վրաց ազգը իրենց Միհրան թագաւորին հետ մէկտեղ ի քրիստոնէութիւն դարձաւ: Այժմ հին մայրաքաղաքին եւ հին եկեղեցւոյն աւերակները միայն կտեսնուին՝ զուարճալի լեռներու մէջ. բայց բաւական հնաշէն մայր եկեղեցին, յորում թաղուած են վրաց թագաւորք եւ թագաւորագունք, յիշաւի հոյակապ եւ մեծագործ տաճար է՝ արժանի աւելի մտադրութեան, խնամոց եւ նորոգութեան՝ քան թէ ինչ որ մինչեւ ցայժմ ըրեր են:

Մցխեթայէն ճանապարհ ելաւ Սրբազան Կաթողիկոսը յունիսի 14-ին կիրակի օրը հարիւրաւոր ձիաւորներու բազմութեամբ, եւ երկու ժամէն հասաւ Թիֆլիզ: Այն մեծ քաղաքին դռնէն դուրս եկած դիզուած էին անհամար ժողովուրդք ամէն ազգէ, շատը ձեռքերնին ծառի ճիւղեր ու փունջ փունջ ծաղիկներ բռնած: Կովկասու Փոխարքայ Պարեան թիւսքի իշխանը այն միջոցին Թիֆլիզէն Փեթրպուրկ

գնացած ըլլալով, նորա փոխանորդ Գրիգոր Օրպելեան իշխանը Փոխարքային կառքը յուղարկեր էր Կաթողիկոսին համար եւ գունդ մը զօրք: Երբոր այն հանդիսով հասաւ բազմութիւնը Աղեքսանդրեան բոլոր հրապարակը, ուր Թիֆլիզու բոլոր եկեղեցականները զգեստաւորուած, մեծ թափօր մը կազմած, ու քոյցներով խաչվառներով բուրվառներով կրսպասէին, Սրբազան Կաթողիկոսը իշաւ կառքէն, մտաւ վարդապետ ամպրովանիին տակը զոր քաղաքին իշխաններէն չորս հոգի վերուցեր էին, ու շարժեցաւ թափօրը՝ վառք բոլոր մայր եկեղեցին երթալու: Կաթողիկոսը անդադար խաչակնքելով օրհնութիւն կուտար դէպ ի աջ եւ դէպ ի ձախ կողմը. երկու սարկաւազունք կաթողիկոսական քօղը առջեւէն կրտանէին, երկու դպիրք գետինը վարդ կրսփռէին, երկու բուրվառակիրք անդադար կրիսնկէին, եւ 60 քահանայք ու նոյնչափ դպիրք «Հրաշափառ Աստուած» շարականը կերգէին: Այս կերպով հասաւ թափօրը մինչեւ մայր եկեղեցւոյն դռնի դուռը. եւ այնքան էր ժողովրդեան բազմութիւնն որ եթէ զինուորները դռները չփակէին, անտարակոյս շատ մարդ ոտքի տակ կերթար: Այնու ամենայնիւ եկեղեցին ծայրէ ծայր լցուեցաւ ժողովրդով, եւ Սրբազան Կաթողիկոսը սրտաշարժ առեւնախօսութիւն մը ըրաւ համառօտ՝ ողջունելով հաւատացելոց բազմութիւնը Քրիստոսի Տեսուն մերոյ սուրբ ողջունիւր, եւ մաղթելով անոնց սէր, խաղաղութիւն եւ ամէն տեսակ յաջողութիւն, եւ վեհափառ Կայսերն ամենայն Ռուսաց — երկար կեանք եւ երջանիկ թագաւորութիւն:

Եկեղեցիէն անցաւ Սրբազան Կաթողիկոսը Թիֆլիզու Առաջնորդարանը, ուր եկան իւր զաւուստը շնորհաւորելու Օրպելեան իշխանը, քաղաքական գործոց վերատեսուչ Քրուզէնշթէռն ազնուականը, եւ Կովկասու զինուորականաց գլուխ Միլիթին սպարապետը. եւ յետոյ Թիֆլիզու ժողովրդեան բոլոր գլխաւորներն ու ազնուականները եկան Սրբազան Կաթողիկոսին աջը համբուրելու եւ օրհնութիւնն առնելու:

Թիֆլիզ, կամ ըստ մեզ Տիֆլիս, հին վրաստանի մայրաքաղաքը, իրաւամբ կրնայ համարուիլ եւ այժմ մայրաքաղաք բովանդակ Կովկասեան եւ Անդրկովկասեան աշխարհին,

եւս եւ Հայաստանի եւ Վրաստանի միանգամայն: Նորաշէն մասը իւր կանոնաւոր շէնքերովը, ուղղափոխ փողոցներովը, ծառազարդ ճեմերովը, մեծամարմամբ վաճառանոցներովը (որ *խրիստոսայ* կըսուին), եւ գիշերային կանթեղներովը իսկոյն կըցուցնէ թէ եւրոպական բարեկարգ տէրութեան մը ձեռք է, եւ թէ բնակիչներուն մէջ հարուստը աղքատներէն շատ աւելի բազմաթիւ է. բայց հին մասին վրայ եւս յայտնապէս կերեւեալն արեւելեան շատ քաղաքացի մեծամեծ պակասութիւնները. այսինքն նեղ, ծուռ եւ աղտոյի փողոցներ, մանր մանր խանութներ, խառնափնդոր շինուածքով տներ, եւ այլն:

Յայտնի է որ Թիֆլիզու բնակչաց մեծ մասը Հայ է, 25 հազար հոգւոյ չափ. սոցա մէջ պատուաւոր վաճառականներ, արթուն աստիճանաւորներ, իմաստուն ուսումնականներ, ճարտար արուեստաւորներ իմաստ շատ են, եւ հայկական հաստատուն բարեպաշտութեան առ տէրութիւնն վկայեալ հաւատարմութեան եւ միանգամայն եռանդուն ազգասիրութեան կողմանէ ամէնքն ալ մեծապէս գովելի են: Թերեւս այս միայն է ցաւալին որ Թիֆլիզու ժողովրդեան մէջ եւս զանազան պատճառներով (որոց վրայ խօսիլը օգուտ չեմք համարիք առ այժմ) երկպառակութեան հոգին ոչ սակաւ վնասներ ըրեր է, եւ կարող է աւելի եւս բնել՝ եթէ առաջը չառնուի խոհեմութեամբ: Այսու ամենայնիւ մեծ փոյթ կայ առհասարակ ամենուն սրտին մէջ որ հայերէն ազգային ուսումնարանները աւելի ծաղկին, Ներսիսեան Հոգեւորական Գաբրիէլ Բաբոյան աւելի բարեկարգութիւն ու յառաջադիմութիւն առնու, հայկական գրականութիւնը՝ մանաւանդ օրագրութիւնը՝ ամէն տեղ տարածուի, նոր նոր տպարաններ բացուին եւ այլն: Եւ այս վերջին մասին կողմանէ նշանաւոր է եւ մեծ գովութեանց արժանի՝ Մելքումեանց Գաբրիէլ Աղան, որ հոյակապ ու բազմաժախ տպարան մը բանալու ձեռք զարկած է՝ գեղեցիկ ձուլարանով հանդերձ, եւ անձամբ երթալով ի Փարիզ եւ ի Լոնտոն՝ գործիքներ, տառեր եւ հմուտ գործաւորներ բերել տուեր է:

Թիֆլիզու ժողովրդեան նշանաւոր եւ պատուական մէկ մասն է *հաւֆաւ* (կամ *հաւֆաւ*) այսինքն արհեստակից բառած ընկերակցու-

թիւնը զանազան արհեստաւորաց, որ գեղեցիկ եւ օգտաւետ սովորութիւններ շատ ունին: Այս արհեստաւորաց վրայ միտք ունինք ուրիշ ատեն ընդարձակ տեղեկութիւն մը տալու. առ այժմ այսքան միայն ըսենք որ սոքա տակաւին եւս պատկառելի են ամենայն կարգի մարդկանց, թէպէտ եւ կըսուի թէ վերջին տարիներս մէջերնին փոքր ի շատէ թուլութիւն մտած է ի գրգռութենէ անբարեսէր անձանց:

Երրորդ օրը, որ էր յունիսի 15, Սրբազան Կաթողիկոսը հրաւիրուեցաւ Օրպելեան Իշխանէն Փոխարքային պալատը, ուր ժողովուած էին Թիֆլիզու բոլոր քաղաքական ու զինուորական մեծամեծները. այն տեղը տուաւ իրեն Կայսերական ոսկեգիր Հրովարտակը, եւ անոր հետ Աղեքսանդրի Նեմսքեայ ասպետութեան կարգին աղամանդեայ նշանները:

Սրբազան Կաթողիկոսը Օրպելեան Իշխանին մաղթողական խօսքերուն այս պատասխանա տուաւ, զոր Լորիս-Մելիքով զօրապետը հատուած հատուած կ'ըմարգմանէր ուսներէն.

«Բաւական խօսք չեմ գտներ իմ խորին
«շնորհակալութիւնս յայտնելու առ Վեհափառ
«Ինքնակալն վասն այսոցիկ նշանաց Կայսե-
«րական բարեհաճութեանն զոր կը ցուցանէ
«նուաստութեանս աստէն ի սկզբան ծանր
«պաշտամանս իմոյ:

«Խոստովանիմ, Իշխանդ քաջ, որ այս պար-
«գեւներն իմ անձնական արդեանցս փոխա-
«րէնք չեն, այլ նշանք են այն Կայսերական
«գլխութեանը՝ որում արժանացեալ է ազգիս
«մէկ մասը իւր ամենախոնարհ հպատակու-
«թեամբը, եւ միւս մեծ մասը՝ իւր երախտա-
«գէտ մեծարանօրը առ աստուածապահ Գահն
«ամենայն Ռուսաց:

«Քաղցր պարտք կըճանաչեմ ինձ ամենայն
«ջանք ի գործ ղենել օգնականութեամբն Աս-
«տուծոյ, որ իմ ազգս օր ըստ օրէ առաւել
«եւս արժանաւոր գտնուի այսպիսի կայսերա-
«կան մտադրութեան:

«Ընդունէ եւ դու, Իշխանդ, իմ շնորհակա-
«լութիւնքս յանուն Վեհափառ Փոխարքային
«Կաթողիկոսեան զաւատացս, որ սիրովն իւրով
«առ ազգս մեր՝ այսքան անխոնջ ջանիւք կը-
«գործադրէ այս կողմերս ամենազորմ Կայսեր
«հայրական խնամակալութիւնը»:

Տետոյ խահուէ բաժնուեցաւ հրաւիրելոց, եւ հանդէսը վերջացաւ:

Յուլիսի 20-ին մեծածախ կոչունք եղաւ ի պատիւ Սրբազան Կաթողիկոսին՝ Փոխարքային պալատը, եւ հրաւիրեալ մեծամեծաց թիւը յիսունէն աւելի էր: Սեղանին ատենը զինուորական նուագարաններով գեղեցիկ երաժշտութիւն եղաւ, եւ բաժակները խմուեցան ի կենդանութիւն Վեհափառ Կայսեր, Վսեմափայլ Փոխարքային եւ Սրբազան Կաթողիկոսին ամենայն Հայոց:

Երկու շաբաթ կեցաւ Սրբազան Կաթողիկոսը Թիֆլիզու մէջ, եւ այն օրերը յայցելութիւն գնաց քաղաքին գլխաւոր եկեղեցիներուն ու Ներսիսեան Հոգեւոր Դպրոցին: — Այն այցելութեանց ատենը, ինչպէս նաեւ բոլոր ճանապարհին վերայ տեղ տեղ կարգացուած տոննախօսութիւնները աւելորդ կհամարինք: Այլ բերելը, բայց այսքանս հարկ է ըսել որ զրեթէ ամենուն ալ գլխաւոր իմաստն էր իրաւացի յոյս եւ ակնկալութիւն մեծամեծ բարեաց, եւ ուսումնական եւ բարոյական պայծառութեան ազգիս:

Յունիսի 29-երորդ օրը որոշուած էր Սրբազան Կաթողիկոսին Թիֆլիզէն դէպ ի Սուրբ Էջմիածին ճանապարհ ելլելուն համար: Կէսօրէն առաջ բոլոր խանութները փակուեցան, Առաջնորդարանին քովերը, Վանքի եկեղեցւոյն գաւիթը, Ներսիսեան Դպրոցին փողոցները անթիւ բազմութեամբ ժողովրդեան լըցուեցան, եւ կէսօրուրէն 3 ժամ ետքը երբոր Սրբազան Կաթողիկոսը կառք մտաւ ու սկսաւ առաջ քալել, երկու կողմէն ժողովուրդը գետի պէս կերթար մինչեւ քաղաքէն դուրս մէկ ժամուան տեղ. թող տանիքներուն եւ պատըշգամներուն վրայ դիզուած բազմութիւնը արանց, կանանց եւ տղայոց, որ Սրբազան Կաթողիկոսին օրհնութիւնն ընդունելով՝ երեսնին կհաշակնքէին հաւատով. թող նաեւ առջեւէն ու ետեւէն զնացող կառքերուն ու ձիաւորներուն անթիւ բազմութիւնը:

Թիֆլիզէն մինչեւ Էջմիածին եղած միջոցը թէպէտ երեք կամ չորս օրուան ճանապարհէն աւելի չէ, բայց եղանակին տաքութեանը պատճառաւ երեսան հասնիլը եղաւ յուլիսի 5-ին՝ կիրակի օրը: Երեսանի Կուսակալ Քոնիսպօքին իշխանը այնպէս գեղեցիկ կարգա-

դրեր եւ հոգացեր էր ամէն բան որ ամենայն դիւրութեամբ եղաւ Սրբազան Կաթողիկոսին այն ճանապարհորդութիւնն ալ:

ճանապարհին վերայ պատահած ամէն գեղերուն բնակիչները կելլէին բազմութեամբ ու Սրբազան Կաթողիկոսին օրհնութիւնը կընդունէին, որ հայրագութ խօսքերով կըմխիթարէր զանոնք: Առաւօտեան ժամը 10-ին մտաւ Սրբազան Կաթողիկոսը Երեւան, եւ քաղաքին ու գեղերուն ժողովուրդը, որ մինչեւ հեռու տեղեր ընդ առաջ եկած էր ձիով, կառքով ու հեռիտոս, մեծ ուրախութեամբ ընդունեցաւ իւր Սրբազան Հայրապետը: Կուսակալը պատրաստուած էր իւր պալատին մէջ հիւրընկալելու զինքը. բայց Սրբազան Կաթողիկոսը կամեցաւ Առաջնորդարանը իջնալ, եւ հաւանեցաւ ճաշը միայն ընդունիլ կուսակալին պալատը՝ ի դիմաց բոլոր քաղաքացւոց: Ճաշին ժամանակը Վսեմափայլ Կուսակալը, որոյ բնական ճարտարախօսութիւնը, ուսումնականութիւնը, եւ մասնաւորապէս մեր ազգին վերայ ունեցած խնամքը յայտնի են Ռուսաստանեայց, քանի մը նշանաւոր խօսքեր ըսաւ Սրբազան Կաթողիկոսին ռուսերէն, զորս Էջմիածնայ Սիւնհոդոսին Գործակալ Միրաքեան Յովհաննէս Ազան հայերէն կթարգմանէր: Նոյն իրիկունը քաղաքին մեծ հրապարակին վերայ եղած շէնքերը գեղեցիկ կերպով լուսաւորուեցան:

Վերջապէս յուլիսի 7-ին զարձեալ բազմաթիւ ժողովրդոց ուղեկցութեամբ ճանապարհ եղաւ Սրբազան Կաթողիկոսը դէպ ի Սուրբ Էջմիածին, որ երեսնէն 18 վերսթ, այսինքն իբր երեք ժամուան հեռաւորութիւն ունի, եւ կէսօրուրէն երկու ժամ առաջ հասաւ այն հոյակապ, գեղեցկաշէն, անուանի, եւ ամենայն հայ սրտից ցանկալի եւ պատկառելի ուխտատեղին: Վանքին միաբանները առհասարակ զգեստաւորուած ընդառաջ ելան մինչեւ արտաքին պարսպէն դուրս, եւ այնպէս ի ձայն երգոց եւ զանգակաց ընդունեցան ազգիս նորընտիր Սրբազան Հայրապետը, որ քսանըմէկ տարի առաջ նոյն սուրբ տաճարին մէջ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնն ընդունած էր հանգուցեալ Յովհաննէս Կաթողիկոսէն: